

DIALOGUL PREANAFORAL ÎN SFÂNTA LITURGHIE BIZANTINĂ

Robert F. Taft

I. Adresarea de început

Într-un articol precedent (OCP 49, 1983, p. 340 – 365) am discutat despre adresarea diaconului care precede dialogul de dinainte de Anaforaua (dialogul preanaforal) în cadrul Sfintei Liturghii de rit bizantin (și de rit non-alexandrin răsăritean).

Notă : Acest articol a fost scris în 1984 – 1985, pe când autorul era profesor universitar de Studii Bizantine la Centrul Dumbarton Oaks pentru Studii Bizantine (Washington D.C.). Vreau să profit de ocazie pentru a îmi exprima cea mai sinceră recunoștință celor de la Universitatea Harvard, care m-au recomandat pentru acel post, precum și directorului centrului Dumbarton Oaks, precum și tuturor profesorilor care au predat în perioada 1984 – 1985 la Dumbarton Oaks, pentru amabilitatea și cooperarea lor.

Cele trei părți ale dialogului de dinainte de Anaforaua (II-III-IV) care urmează după adresarea diaconului (I a-b) prezintă un interes istoric universal. Pentru că, spre deosebire de adresarea diaconului, care a apărut în secolul al IV-lea în tradițiile răsăritene care nu se încadrează în axa Roma-Egipt, restul acestei unități liturgice, după cum rezultă din cele mai vechi surse (desigur, în secole mai târzii se complică lucrurile), are în toate tradițiile o structură tripartită, care ne duce spre o problemă clasică de Liturghie comparată:

1. Un set de asemănări consistente și suficient de numeroase încât să demonstreze fie o tradiție comună străveche, fie împrumuturi mai târzii și influențe reciproce între tradiții
2. În același timp, un set de variante semnificative pe care trebuie să le explicăm – dar într-un mod care să nu contrazică ceea ce am afirmat la punctul 1.

Cu alte cuvinte, diversitatea din cadrul asemănării trebuie explicată prin evoluții locale târzii și divergente ale unei tradiții comune ? Sau, mai degrabă, asemănările nu provin dintr-o tradiție comună străveche, ci sunt rezultatul unor schimburi între tradiții care erau

diferite încă de la început? Înclin spre prima variantă, din motive pe care le voi explica în cele ce urmează.

Textul dialogului liturgic bizantin

Textul de bază grecesc al acestei părți a Sfintei Liturghii în tradiția bizantină este precum urmează:

- I. a. Diacon: *Să stăm bine, să stăm cu frică, să luăm aminte, sfânta ofrandă în pace a o aduce!*
b. Strana: *Mila păcii, jertfa laudei.*¹

- II. a. Preot: *Harul Domnului nostru Iisus Hristos și dragostea lui Dumnezeu (și) Tatăl și împărtășirea² Sfântului Duh să fie cu voi cu toți!*
b. Strana: *Și cu duhul tău.*

- III. a. Preot: *Sus să avem inimile!*
b. Strana: *Avem către Domnul.*

- IV. a. Preot: *Să mulțumim Domnului!*
b. Strana: *Vrednic și drept este.*

Importanța unui astfel de schimb scurt de replici în Sfânta Liturghie de la începuturi nu trebuie subestimată. În ziua de azi, auzim multe despre „participarea populară” la Liturghie. Dar într-o slujbă tipică de dinainte de secolul al IV-lea, care încă nu avea cântări, cu excepția, poate, a psalmodierii răspunsurilor dintre citirea pasajelor din Scriptură, poporul participa vocal doar prin intermediul acelor replici scurte.

Acest articol se va ocupa de unitatea a doua din acest text, adică de adresarea celui care oficiază slujba și răspunsul dat de popor/strană (II a-b).

¹ Mai multe manuscrise vechi au varianta: „Milă, pace, jertfă de laudă” (n. trad.)

² Alte variante de traducere: “părtășia / comuniunea” (n. trad.).

I. Adresarea de la început și răspunsul dat

Adresarea (II – a) e doar o redactare, puțin augmentată, a adresării de sfârșit a Sfântului Apostol Pavel din Epistola a doua către Corinteni 13; 13. Am pus cu scris înclinat cuvintele adăugate textului din Noul Testament : „Harul Domnului nostru Iisus Hristos și dragostea lui Dumnezeu și Tatăl, și împărtășirea Sfântului Duh să fie cu voi cu toți!” (în traducerea românească, doar cuvântul „Tatăl” este adăugat în cadrul Sfintei Liturghii).

Textul grecesc al Noului Testament

I. Adresarea

Textul grecesc, în tradiția bizantină a adresării, nu prezintă nicio problemă specială și nu are o istorie adevărată în tradiția manuscriselor: deja se regăsește în cele mai timpurii manuscrise ale ambelor redactări, *Barberini 336*³ și *Sevastianov 474* (BAS, până la μετά)⁴. După aceea, cu toate că majoritatea manuscriselor nu ne oferă nimic, sau ne oferă cel mult începuturile unor astfel de replici scurte și pasaje rezervate diaconilor, cele care ne oferă textul urmează toate textul original grecesc, cu excepția următoarelor interpretări aberante⁵.

1. Omiterea lui „et” în versiunile latinești – *dei Patris* în loc de *dei et Patris* – precum în *Johannisberg BAS*⁶, *Leo Tuscan*⁷, *Otrantan BAS*⁸. Este vorba doar de adaptarea textului grecesc la gramatica limbii latine.
2. În cazul lui *Tuscan* vedem și „nobis” în loc de „vobis”, cu siguranță rezultatul confuziei iotaciste ήμῶν – ὑμῶν, atât de comună în manuscrisele liturgice grecești⁹.

³ BRIGHTMAN 321.

⁴ KS 251.

⁵ Sec. al X-lea *Grott. Gb VII* (CHR, f. 7r = PASSARELLI 73); sec. al XI-lea *Paris Gr. 391* (f. 18r), *Stavrou 109*, *Sinai Georg. 89* (JACOB, Vers. georg. 104), *Erlangen 96*, 1025 AD (f. 14v); sec. al XII-lea *Paris Gr. 328* (p. 41), *Paris Gr. 347* (p. 86), *Paris Coislin 214* (f. 10r), *Sinai Gr. 973*, 1153 AD (f. 8r); sec. al XIII-lea *Karlsruhe EM 6* (CHR-BAS, ENGDAHL 23, 63); sec. al XIV-lea *Moscow Synod Gr. 259* (161) (KS 299); CABASILAS (SC 4bis, 170); sec. al XV-lea *Sinai Gr. 986* (DMITR II, 611).

⁶ G. WITZEL, *Liturgia S. Basilii Mag. nuper e tenebris eruta, et in lucem nunc primum edita. Cum Praefatione Georgij Vuicelij* (Mainz 1546) f. dijr.

⁷ JACOB, *Toscan* 153, *Otrante* 99.

⁸ JACOB, *Otrante* 71.

3. În *Byz. Museum* 14 (sec. al XVI-lea), cel care a copiat a omis articolul ἡ înainte de κοινωνία¹⁰.
4. O versiune de bună credință pare să fie interpretarea georgiană din sec. al XI-lea din *Sinai Georg. 89*: „Gratia... Dei Patris et communio omnino sancti Spiritus sit vobiscum omnibus”¹¹.
5. Similar, în codexul de secol XII *Bodleian Auct. E.5.13* (CHR f. 16r) găsim: Ἡ χάρις... εἴη πάντοτε μεθ’ ὑμῶν.

Germanus a provocat confuzie mai târziu, parafrazând adresarea în modul cum urmează în *Historia ecclesiastica* 41:

„Preotul învață poporul cunoașterea trinitară a lui Dumnezeu prin harul lui Hristos: „Harul Sfintei și Celei de-o Ființă Treimi cu noi cu toți”. Oamenii mărturisesc și se roagă împreună cu el spunând: „Și cu duhul tău”.

În mod evident, unii au luat aceasta drept o interpretare diferită a textului. Textul medieval corupt al lui Germanus interpolează, după această adresare parafrazată: „Dar alți preoți procedează astfel”, adăugând textul din manuscrisul grecesc inițial¹².

II. Răspunsul

Răspunsul este la fel de stabil de-a lungul tradiției. Textul inițial grecesc se regăsește în *Barberini 336*¹³ și aproape în toate sursele care îi urmează¹⁴, cu toate că *Sevastianov 474* (BAS) omite aceasta, oferindu-ne doar καὶ μετὰ πνεύματος¹⁵. Iar iotacismul ἡμῶν în loc de ὑμῶν are loc des în manuscrise, cum ne-am și aștepta. Un manuscris de mai târziu, *Sabas 48*

⁹ Vezi nota 5.

¹⁰ TREMPELAS 96.

¹¹ JACOB, *Vers. georg.* 104.

¹² PG 98, 428.

¹³ BRIGHTMAN 321.

¹⁴ Sec. al VIII-lea GERMANUS, *Historia ecclesiastica* 41, N. BORGIA, *Il commentario liturgico di S. Germano Patriarca Constantinopolitano e la versione latina di Anastasio Bibliotecario* (Studi liturgici I, Grottaferrata 1912) 33; sec. al X-lea *Grott. GB VII* (f. 7r = PASSARELLI 73); sec. al XI-lea *Paris Gr. 391* (f. 18r), *Stavrou 109*, *Erlangen 96*, 1025 AD (f. 14v); sec. XI-XII *Sinai Gr. 961* (DMITR II, 76); sec. al XII-lea *Paris Gr. 328* (p. 42), *Paris Coislin 214* (f. 10r), *Sinai Gr. 973*, 1153 AD (f. 8r), *Karlsruhe EM 6* (ENGDAHL 23, 63), JACOB, *Toscan* 153; sec. al XIV-lea CABASILAS (SC 4bis, 170).

¹⁵ KS 251.

(din anul 1537) omite καὶ inițial din Liturghia Sfântului Vasile cel Mare (f. 67r). Liturghia Sfântului Ioan Gură de Aur, în același codex (ff. 38v – 39r), nu ne oferă textul.

III. Rubrici

ApConst VIII, 12:4, din jurul anului 380 în Antiohia, îl instruiesc pe episcop să stea cu fața la altar și să-și facă semnul crucii pe frunte când spune acea adresare. Dar în „*Omiliile catehetice*” ale lui Teodor de Mopsuestia (Teodor din Antiohia), scrise cam în acea perioadă (388–392), autorul fiind probabil din învecinata Cilicie¹⁶, episcopul se întoarce și binecuvintează poporul (Om. 16,2), precum și în Narsai, Om. 17¹⁷. Manuscrisele bizantine de regulă nu au rubrici aici, exceptând indicația „*ecphonesis*” („exclamație”), instruindu-l pe cel care oficiază să proclame adresarea cu voce tare¹⁸.

Astăzi, în practica bizantină, cel care oficiază se întoarce și binecuvintează oamenii din biserică, în timp ce spune adresarea inițială (II-a): „Harul Domnului nostru Iisus Hristos...”, deși, conform rubricilor, cel puțin, sfintele uși ale catapetesmei sunt închise de când s-a terminat Vohodul Mare și nu se redeschid până la împărțășirea credincioșilor. În practica reală, însă, grecii, melchiții, ucrainenii, rutenii – dar nu rușii, sau românii – lasă ușile deschise de-a lungul întregului timp sau majorității timpului slujbei. Rubrici care spun că cel care oficiază trebuie să se întoarcă și să binecuvinteze poporul, cum se întâmplă în ziua de azi, n-au apărut decât odată cu edițiile tipărite¹⁹.

La o liturghie arhierască, episcopul dă această binecuvântare cu dicherul și tricherul, sfeșnicele duble și triple cu care episcopii binecuvintează în mod solemn în practica bizantină. Rubricile diataxei patriarhului Atanasie al III-lea Pattelaras al

¹⁶ Privind catehezele lui Teodor, vezi R. TAFT, *The Great Entrance* („Vohodul Mare”) (OCA 200, Roma 1978) 35, nota 88.

¹⁷ R.H. CONNOLLY, *The Liturgical Homilies of Narsai* (Texts and Studies 8.1, Cambridge 1909) 11.

¹⁸ Sec. al XII-lea *Rossano Codex = Vat. Gr. 1970* (C.A. SWAINSON, *The Greek Liturgies chiefly from Original Authorities*, Cambridge 1884, 90 [notă]); sec. XII-XIII *Moscow Synod 275 (381)* (N.F. KRASNOSEL'CEV, *Materialy dlja istorii činoposledovanija Liturgii Sv. Ioanna Zlatoustago*, Kazan 1889, 26), *Eth. Bibl.* 662 (TREMPELAS 11); sec. al XIII-lea *Sinai Gr. 1037* (f. 35r), *Vat. Gr. 1228* (Ks 141); sec. XIII-XIV c. *Taphou 520*; sec. al XIV-lea *Moscow Synod 261 (279)* (KS 299), diataxa lui Filoteu (TREMPELAS 11), arhiericonul lui Gemistos (DMITR II, 312); *Sinai Gr. 968*, anul 1426 (f. 11v); *Sinai Gr. 1919*, anul 1564 (f. 38r); și numeroase alte manuscrise în ORLOV 169.

¹⁹ *Euchology*, Veneția 1891 (ORLOV 164).

Constantinopolului, încorporate în actele Sinodului de la Moscova din 1667, sunt prima mențiune găsită de mine a acestei binecuvântări date cu lumânările în timpul adresării²⁰. În practica de astăzi, episcopul iese prin ușile împărătești pe **solee**, în fața catapestesmei cu tricherul în mâna dreaptă și dicherul în mâna stângă și binecuvintează spre centrul bisericii la „Harul...”, spre stânga lui la „Sus să avem inimile” și spre dreapta lui la „Să mulțumim Domnului”.

Istoria

Dar dacă problemele textuale ale adresării și ale răspunsului dat sunt mici, nu același lucru poate fi spus despre istoria lor înainte de tradiția manuscriselor. Primul text complet al dialogului este din cap. 215, în *ApTrad* 4:

Preotul: Dominus uobiscum (II-a)

Credincioșii: Et cum spiritu tuo (b)

Preotul: Su(r)sum corda (III-a)

Credincioșii: Habemus ad Dominum (b)

Preotul: Gratias agamus Domino (IV-a)

Credincioșii: Dignum et iustum est (b)

Având în vedere pretențiile lui Hippolytus de a reprezenta tradiția, erudiții presupun cu încredere că acest text latinesc de la mijlocul secolului al IV-lea, păstrat în foile unui palimpsest din codexul *Verona LV (53)*²¹ este o versiune a textului inițial grecesc al dialogului de dinainte de Anafora, care cu siguranță era folosit în Roma în jurul anului 215 și fără îndoială că era folosit și mai devreme²², deoarece Liturghia comparată ne arată că Hippolytus nu a inventat acest text. Mai mult, versiunea sahidică (dialect al limbii copte) din *ApTrad* 4 dă mărturie acestui dialog în aceeași formă, modificat foarte puțin

²⁰ *Dejanija moskovskich soborov 1666 – 1667 godov*, Partea a II-a : *Kniga sobornych dejaniy 1667 goda* (Moscova 1893) f. 56r. Pentru această sursă, vezi R. TAFT, *The Pontifical Liturgy of the Great Church according to a Twelfth-Century Diataxis in Codex British Museum Add. 34060* („Liturghia arhierescă a Marii Biserici conform unei diataxe din secolul al XII-lea din Codex British Museum Add. 34060”), partea a II-a, OCP 46 (1980) 94.

²¹ E. HAULER, *Didascaliae apostolorum fragmenta ueronensia latina* (Leipzig 1900) 106. Aceste foi din palimpsest datează de la sfârșitul secolului al V-lea. Versiunea însăși e datată ca. 375. Cf. BOTTE xvii-xx.

²² BOUMAN, *Variants* 96, îl datează mergând înapoi până în anul 180.

(diferențele cu scris înclinat) pentru a se adapta uzului local cu care editorul coptic era familiarizat:

Ὁ Κύριος μετὰ πάντων ὑμῶν.

Μετὰ τοῦ πνεύματός σου.

Ἄνω ὑμῶν τὰς καρδίας.

Ἐχομεν πρὸς τὸν Κύριον.

Εὐχαριστήσωμεν τὸν Κύριον.

Ἄξιον καὶ δίκαιον²³.

După cum vom vedea în scurt timp, părțile III a-b și IV a-b reprezintă cu fidelitate forma inițială a dialogului, în toate tradițiile. Dar putem spune același lucru despre adresarea și răspunsul dat, adică II a-b? Dovezile liturgice ne arată două tradiții mari pentru II a-b²⁴:

1. Adresarea romano-egipteană, o singură unitate
2. Adresarea trinitară, bazată pe Epistola a doua către Corinteni, 13:13.

1. Adresarea în Egipt și în Occident

a. Textul:

Adresarea inițială, simplă, a ajuns la noi în două redactări, 1) cea romană, ὁ Κύριος μεθ' ὑμῶν, găsită în *ApTrad* 4 și 25 și în textul derivat, *TestDom* I, 23²⁵; 2) cea egipteană, ὁ Κύριος μετὰ πάντων în Liturgia alexandrină a Sfântului Marcu și în copta chirilică²⁶. Surse

²³ P. DE LAGARDE, *Aegyptiaca* (Gottingen 1883) 249; BOTTE 10 – 12. Vezi, de asemenea, și martorul etiopian în *ApTrad* 25 privind *lucernarium* (BOTTE 64).

²⁴ Pentru chestiunea în întregime, vezi ENGBERDING, *Der Gruß*.

²⁵ *TestDom* I, 23 (RAHMANI 38) are „*Dominus noster vobiscum*”, dar, după cum afirmă ENGBERDING, (*Der Gruß* 142) , în limba siriană asta înseamnă doar să adaugi un „n” final textului. În cazul altor slujbe, *TestDom* cunoaște adresarea „*Gratia Domini nostri vobiscum omnibus*” (1, 26, 32, RAHMANI 54, 76).

²⁶ BRIGHTMAN 125, 164; ENGBERDING, *Der Gruß* 139. Să observați, însă, că MK din codexul de secol XIV *Kacmarcik Codex* are formula tripartită bizantină, oamenii spunând „Amin” după fiecare unitate a adresării. W.F. MACOMBER, *The Liturgy of St. Mark according to the Kacmarcik Codex*, OCP 45 (1979) 78.

egiptene de mai târziu, precum Sfânta Liturghie a lui Vasile cel Mare în greacă și în coptă²⁷, versiunile sahidice și etiopiene ale *ApTrad* 4²⁸ și euharistia etiopiană²⁹ au μετὰ πάντων ὑμῶν, în timp ce canonul 3 din Canoanele arabice ale lui Hippolytus are doar μετὰ πάντων³⁰. Astfel, avem trei opțiuni: 1) *vobiscum*, 2) *cum omnibus*, 3) o combinație a celor două: *vobiscum omnibus*.

Existența atât a lui „vobiscum”, cât și a lui „vobiscum omnibus”, dar nu și a lui „omnibus” singur, în *TestDom* I, 23, 26, 32, pare să sprijine punctul de vedere al lui Baumstark că textul inițial spune „cu voi”, iar cel mai lung „cu voi cu toți” este o dezvoltare a lui³¹. Acest fapt e confirmat de dovada că egiptenii foloseau cândva forma mai lungă. Iacov din Edessa (633 – 708), un martor de încredere, ne spune în „Scrisoare către Toma prezbiterul”: „Părinții alexandrini, în loc de: „Dragostea lui Dumnezeu Tatăl...”, spun: „Domnul să fie cu voi cu toți”, înainte de începerea *kurobho* (anaforaua)”³². Prin urmare, Baumstark crede că textul egiptean μετὰ πάντων nu este altceva decât o abreviere târzie a textului dezvoltat care era folosit cândva și de către ei³³. Așadar, textul inițial comun ar fi 1)... μεθ' ὑμῶν, care mai târziu s-a dezvoltat și a devenit 2)... μετὰ πάντων ὑμῶν, care în Egipt a fost prescurtat și a devenit forma din prezent, adică 3)... μετὰ πάντων. Cu toate că, în general, adresarea a tins să se dezvolte, nu să fie prescurtată, nu avem vreo mărturie timpurie a celei de-a treia forme, μετὰ πάντων, în timp ce a doua se află deja în Epistola a doua către Corinteni, 13:13. Mai mult, așa cum a indicat Engberding³⁴, în privința acestui dialog egiptenii nu au o tradiție stabilă. Spre deosebire de sirieni, ei nu adaptează toată

²⁷ LOC I, 63; ENGBERDING, *Der Gruß* 139; W.F. MACOMBER, *The Greek Text of the Coptic Mass and the Anaphora of Basil and Gregory according to the Kacmarcik Codex* („Textul grecesc al Liturghiei coptice și anaforaua lui Vasile și a lui Grigorie potrivit codexului Kacmarcik”), OCP 43 (1977) 322.

²⁸ BOTTE 10 (aparatură 22).

²⁹ BRIGHTMAN 189.

³⁰ BOTTE 10 (aparatură 22); R. COQUIN, *Les canons d'Hippolyte*, PO 31, 352 – 3. Acesta este un document medieval arab, care, conform lui Coquin (ibid. 329ff), provine dintr-un text original grecesc redactat în cadrul Patriarhatului Alexandriei, ca. 336 – 340. Privind proveniența acestor canoane, vezi H. BRAKMANN, *Alexandria und die Kanones des Hippolyt*, *Jahrbuch für Antike und Christentum* 22 (1979) 139 – 49. Brakmann (ibid. 149) le consideră a fi egiptene, dar nu din Alexandria.

³¹ *Comparative Liturgy* 83; ID., *Das "Problem" des römischen Meßkanons. Eine Retractatio auf geistesgeschichtlichen Grund*, *Ephemerides liturgicae* 53 (1939) 214.

³² BRIGHTMAN 491.

³³ Vezi nota 29.

³⁴ *Der Gruß* 141.

anaforaua, chiar când e împrumutată, la un singur text dialogat, ci le lasă să păstreze forma pe care o aveau când au fost împrumutate.

În cele din urmă, Augustin din Africa de Nord dă mărturie pentru forma „Dominus vobiscum”, oferindu-ne o și mai bună confirmare că aceasta este formularea inițială pentru tradiția cu o singură unitate textuală³⁵.

b. Origini:

Diverse texte biblice au fost propuse ca paralele pentru această adresare simplă și răspunsul ei:

- Rut 2:4 : Κύριος μεθ' ὑμῶν
- Luca 1:28 : Ὁ Κύριος μετὰ σου
- Gal 6:18, Fil 4:23: Ἡ χάρις τοῦ Κυρίου (Gal: ἡμῶν) Ἰησοῦ Χριστοῦ μετὰ τοῦ πνεύματος ὑμῶν
- 2 Tim 4:22: Ὁ Κύριος Ἰησοῦς μετὰ τοῦ πνεύματός σου. Ἡ χάρις μεθ' ὑμῶν
- 1 Cor 16:23: Ἡ χάρις τοῦ Κυρίου Ἰησοῦ μεθ' ὑμῶν

Iar, în scrierile Părinților Apostolici, scrisoarea lui Barnaba se termină astfel 21;9: „Domnul slavei și al tot harului să fie cu duhul vostru” (Ὁ Κύριος τῆς δόξης καὶ πασης χάριτος μετὰ τοῦ πνεύματος ὑμῶν). Așadar, există dovezi timpurii atât pentru „cu voi”, cât și pentru „cu voi cu toți” – dar nu și pentru „cu toți” – și e vorba de texte care fără îndoială citează adresări care se foloseau deja în comunitățile creștine.

A fost această adresare simplă „Domnul (să fie) cu voi” forma inițială care se folosea cândva în întreg Răsăritul? Nu avem dovezi complet sigure pentru aceasta, dar Bouman argumentează, deducând din tăcerea lui Chiril al Ierusalimului privind această adresare – el altfel citând întreg dialogul în forma neelaborată, în Cat 5, 4-5: ἄνω τὰς καρδίας / ἔχομεν πρὸς τὸν Κύριον / εὐχαριστήσωμεν τῷ Κυρίῳ / ἄξιον καὶ δίκαιον.

³⁵ *Sermo Denis* 6,3, G. MORIN, *S. Augustini sermones post Maurinos reperti* (Miscellanea agostiniana. Testi e studi vol. I, Roma 1970) 31.

Chiril nu citează acea adresare, conform ipotezei lui Bouman, pentru că era cea simplă, cunoscută de către toți³⁶. Dar, precum toate argumentele care se bazează doar pe tăcere...

Adresarea tripartită

a. De la „Pace tuturor” la textul trinitar complet :

În orice caz, Bisericile de la Nord și de la Răsărit aflate în sfera antiohiană de influență liturgică par să nu fi cunoscut niciodată adresarea „Domnul (să fie) cu voi” în dialogul de dinainte de Anafora și nici în altă parte. „Pace tuturor” este adresarea scurtă obișnuită în tot Răsăritul, iar o formă sau alta de adresare bazată pe 2 Cor 13:13 poate fi găsită în dialogul preanaforal din a doua jumătate a secolului al IV-lea, prima oară în Antiohia. Aceasta este cea mai veche dovadă găsită pentru Liturghiile din Răsărit, în afara Egiptului.

Sfântul Ioan Gură de Aur, aflat în Antiohia înainte să meargă la Constantinopol în 397, face referire la acea adresare în *De sancta Pentecoste hom. 1, 4*: preotul la altar, înainte de Anafora, mai întâi Îl roagă pe Dumnezeu („τὴν παρὰ τοῦ Κυρίου χάριν”) să pogoare harul Său asupra poporului, iar credincioșii răspund („Καὶ τῷ πνεύματί σου”)³⁷. Dar care era forma exactă a adresării la care sfântul Ioan Gură de Aur face referire ? Dovezile ne duc spre trei posibilități.

Pentru primele două, Teodor de Mopsuestia, în *Hom. 16, 2*, scrisă probabil în Cilicia ca. 388 – 392³⁸, ne oferă o mărturie valoroasă privind o tradiție care circula:

„Episcopul... îi binecuvintează pe oameni cu aceste cuvinte: „Harul Domnului nostru Iisus Hristos și dragostea lui Dumnezeu Tatăl și împărțirea Sfântului Duh să fie cu voi cu toți”. Se consideră potrivit ca oamenii să fie binecuvântați cu aceste cuvinte apostolice; datorită caracterului lor venerabil el spune întâi acestea, conform Scripturii. Dar unii episcopi spun doar „Harul Domnului nostru Iisus Hristos să fie cu voi cu toți”,

³⁶ BOUMAN, *Variants* 99.

³⁷ PG 50, 458 (text citat mai jos, în nota 82).

³⁸ Vezi TAFT, *Great Entrance* (Intrarea Mare), nota 14 de mai sus, 35, vezi și nota 88.

incluzând toate cuvintele apostolului în aceste limite, iar oamenii răspund atunci „Și cu duhul tău”, urmând normele pentru toate ocaziile în care cel care oficiază binecuvintează poporul, fie că spune „harul” sau spune „pace”...”

Prima adresare pe care Teodor o menționează este textul lărgit din 2 Cor 13:13, precum în textul inițial grecesc folosit în tradiția bizantină; a doua este din 1 Cor 16:23, cuvântul „nostru” fiind adăugat.

Contemporane cu Teodor sunt și *ApConst* VIII, 12:4, din împrejurimile Antiohiei, dar nu din orașul însuși, care sunt din jurul anului 380 și care ne oferă a treia posibilitate³⁹. Aici vedem pentru prima dată persoanele Sfintei Treimi aduse în ordinea trinitară normală (Tatăl, Fiul și Duhul Sfânt), o reordonare obișnuită în texte de mai târziu :

- a. Ἡ χάρις τοῦ παντοκράτορος θεοῦ
- b. καὶ ἡ ἀγάπη τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ
- c. καὶ ἡ κοινωνία τοῦ ἁγίου πνεύματος ἔστω μετὰ πάντων ἡμῶν
- d. Καὶ μετὰ τοῦ πνεύματός σου

Contrar a ce se crede de obicei, apropierea literală de textele biblice nu este, nici pe departe, o dovadă a vechimii formulelor liturgice – este chiar opusul⁴⁰. În acest caz, însă, cred că avem de-a face cu o prelucrare mai târzie a textului liturgic inițial, pentru că *ApConst* este singurul loc în care χάρις este lângă Tatăl și nu folosește epitetul de mai târziu (καὶ Πατρός) după „Dumnezeu”⁴¹. Pe lângă aceasta, *ApConst* VIII, 5:11 are forma bizantină a adresării (fără εἴη) după citiri.

Există multe dovezi mai târzii privind prelucrarea textului din 2 Cor 13:13, astfel încât persoanele Sfintei Treimi să fie puse în ordinea trinitară, cum este cazul și celui mai

³⁹ Privind proveniența *ApConst*, vezi VAN DE PAVERD, *Meßliturgie* 106, 156, 164, 185 – 6, 527.

⁴⁰ F. HAMM, *Die liturgischen Einsetzungsberichte im Sinne vergleichender Liturgieforschung untersucht* (LQF 23, Münster 1928); cf. BAUMSTARK, *Comparative Liturgy* 59.

⁴¹ Liturghia armeană a lui Sahak oferă ca adresare o traducere a aceluiași text : J. CATERGIAN, *Die Liturgien bei den Armeniern. Fünfzehn Texte und Untersuchungen*, hrsg. von J. DASUIAN (Viena 1897, în armeană) 223; ENGBERDING, *Der Gruß* 139 – 41.

vechi manuscris al Liturghiei Sfântului Iacov, din secolul al IX-lea (face parte din *Vatican Gr. 2282*⁴²):

- a. Ἡ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρός
- b. ἡ χάρις τοῦ Κυρίου καὶ Θεοῦ καὶ σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ
- c. καὶ ἡ κοινωνία καὶ ἡ δωρεὰ τοῦ παναγίου πνεύματος [εἴη μετὰ πάντων ὑμῶν]

Această formă a adresării, cu versiuni, se regăsește în Liturghia Sfântului Iacov în limba siriană, în liturghiile siriene și maronite, în copta egipteană și în Liturghia greacă a Sfântului Grigorie și, de asemenea, într-o formă simplificată, în anafora armeană a lui Ignatie și în Liturghia Sfântului Iacov în limba armeană⁴³.

Însă eu nu cred că acesta poate fi textul la care face referire sfântul Ioan Gură de Aur în *De sancta Pentecoste hom 1.*, 4. Pentru că, cu toate că textul Liturghiei Sfântului Iacov atribuie χάρις Fiului, van de Paverd are dreptate când afirmă că e foarte greu de crezut că Ioan Gură de Aur ar fi făcut o referire în trecere la o formulă liturgică, citând altceva decât incipitul acesteia, iar în cazul acesta incipitul nu este ἡ χάρις τοῦ Κυρίου, ci ἡ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρός⁴⁴. Așadar, presupun că Sfântul Ioan Gură de Aur se referă la o formulă care începe cu ἡ χάρις, precum una din cele două care au fost citate de Teodor de Mopsuestia.

Dar care dintre ele? Cea mai simplă, „Harul Domnului nostru Iisus Hristos să fie cu voi cu toți”, din 1 Cor 16:23? Sau adresarea trinitară completă din 2 Cor 13:13? Poate că o omilie constantinopolitană a sfântului Ioan Gură de Aur, *In Col. hom. 3, 4*, ne va permite să analizăm cele două posibilități oferite de Teodor privind o redactare mai veche :

„(1) Când cel care ține slujba (= episcopul) intră, el imediat spune : „Pace tuturor”; (2) când predică, spune „Pace tuturor”; (3) când binecuvintează, spune „Pace tuturor”; (4) când anunță credincioșii că e momentul în Liturghie când trebuie să se sărute precum frații, spune „Pace

⁴² PO 26, 198. Observați că textul din BRIGHTMAN 49 din codexul *Paris Gr. 2509* (secolul al XIII-lea), citat de ENGBERDING (*Der Gruß* 140) este simplificat nu fiindcă ar fi mai vechi, ci deoarece scribul care s-a ocupat de manuscris are tendința de a adapta textele într-un mod mai literal la cele din Sfânta Scriptură (cf. PO 26, 140 și cf. notei 38).

⁴³ Cf. ENGBERDING, *Der Gruß* 140 – 41.

⁴⁴ *Meßliturgie* 256.

tuturor”; (5) când jertfa s-a săvârșit, (ὅταν ἡ θυσία τελεσθῆ), „Pace tuturor”; (6) și între aceste momente (καὶ μεταξύ πάλιν), din nou, „Har vouă și pace” (χάρις ὑμῖν καὶ εἰρήνη)⁴⁵”

Primele patru adresări menționate în acest paragraf sunt, cu siguranță:

1. Adresarea de început, după cântarea de intrare
2. Adresarea de dinainte de omilie
3. Adresarea de dinainte de Rugăciunea Înclinării (care nu se mai face), care cândva încheia Liturghia Cuvântului
4. Adresarea de dinaintea sărutului păcii⁴⁶

Adresările (5) și (6) sunt mai problematice. Cea din urmă, „după ce jertfa s-a săvârșit”, trebuie să fie una din cele două adresări care au loc după Anafora. Dar care? Cea care deschide partea de dinainte de împărtășirea credincioșilor, chiar după ce se termină doxologia legată de Anafora? Sau cea de dinainte de Rugăciunea Înclinării, după ectenia cererilor și „Tatăl nostru”? Dacă (6) se referă la adresarea de imediat după doxologie, atunci (5) ar trebui să fie adresarea ce ține de dialogul însuși. Dar dacă (6) se referă la adresarea de dinainte de Rugăciunea Înclinării, în urma Rugăciunii Domnești, varianta preferată de mine (și sunt în acord cu van de Pavverd⁴⁷), atunci (5), care are loc „între” acea adresare și cea de dinainte de *pax*, s-ar putea referi nu doar la adresarea de dinainte de împărtășanie și care are loc după Anafora (după cum propune van de Pavverd), ci și la adresarea de deschidere a dialogului preanaforal – o posibilitate pe care van de Pavverd nu o ia în calcul⁴⁸.

Această soluție ar explica ordinea puțin ciudată pentru care optează sfântul Ioan Gură de Aur. Întâi, el ne oferă o listă a momentelor când se spune „Pace tuturor”. Apoi el se

⁴⁵ PG 62, 322 – 3.

⁴⁶ Cf. VAN DE PAVERD, *Meßliturgie* 425 – 7, 440 – 1, 561, 464 – 7.

⁴⁷ *Ibid.* 425 – 6.

⁴⁸ VAN DE PAVERD folosește acest text constantinopolitan drept dovadă pentru adresarea de început a slujbei (*ibid.* 425 – 7), pentru adresarea de dinainte de omilie (440 – 1), de după ectenii (464, 467), de dinainte de sărutul păcii (461, 464 – 5), la începutul etapei de pre-împărtășire (525 – 7) și înainte de Rugăciunea Înclinării de dinaintea împărtășirii (527), dar nu îl menționează deloc când vine vorba de adresarea de la începutul dialogului de dinainte de Anafora (472).

întoarce la cele două adresări care au forme diferite, „Har vouă și pace”, care au loc, într-adevăr, „între” cele două adresări de „Pace tuturor” la *pax* și Rugăciunea Înclinării.

„Har vouă și pace” e mai aproape de cea mai simplă dintre cele două adresări paralele raportate de Teodor de Mopsuestia („Harul Domnului nostru Iisus Hristos să fie cu voi cu toți”) decât de oricare alta. Mai mult, este clar că Teodor privește cele două forme, „har” și „pace” ca fiind versiuni pentru a exprima același lucru:

Hom. 16, 2: „Când preotul sau episcopul binecuvintează oamenii fie cu har, fie cu pace, credincioșii răspund cum am spus mai devreme: „Și cu duhul tău”.

Hom. 15, 34: „Episcopul se roagă pentru ca pacea să fie cu ei... ceea ce e bine să facă în orice adunare a credincioșilor în biserică, dar în special când se slujește această Liturghie minunată, deoarece binecuvântatul Pavel își începe toate epistolele „Har vouă și pace”.

Așadar, se pare că deja în a doua jumătate a secolului al IV-lea dialogul de adresare în Cilicia și Constantinopol era o formă a „Har vouă și pace”. Aceasta, însă, nu este decât o dezvoltare a adresării biblice „Pace vouă/tuturor”, iar eu consider că aceasta este forma inițială a adresării de dinainte de Anafora în aceste tradiții.

Etapa finală a fost introducerea și răspândirea treptată a adresării trinitare complete din 2 Cor 13:13. Această nouă dezvoltare, care deja avea loc în Cilicia în vremea lui Teodor de Mopsuestia, devenise general acceptată pe timpul Calcedonului, după cum aflăm de la Teodoret (ca. 393–466), născut în Antiohia și episcop de Cyr (Cir), un oraș mic la est de Antiohia, începând cu anul 423. În *Ep. 147*, scrisă de el în jurul anului 451 și adresată lui Ioan, econom al Bisericii din Antiohia, care introdusese în Liturghie anumite formule care miroseau a apolinarianism, Teodoret vrea să arate consubstanțialitatea Fiului cu Tatăl, citând ceea ce el pretinde (dar în mod greșit) a fi formula de sfârșit din cele două Epistole către Corinteni. Ceea ce face el, însă, este că citează textul liturgic, cuvânt cu cuvânt, precum în versiunea lărgită a celor două adresări citate de Teodor de Mopsuestia și în textul grecesc folosit în tradiția bizantină:

„Scriindu-le corintenilor de două ori, Pavel exprimă concluzia în aceste cuvinte: „Harul Domnului nostru Iisus Hristos și dragostea lui Dumnezeu Tatăl și împărtășirea Sfântului Duh să fie cu voi cu toți”. Aici el pune numele lui Hristos nu doar înaintea Duhului,

dar chiar și înaintea Tatălui. Iar aceasta este prefața (προοίμιον) Liturghiei mistice în toate Bisericile”⁴⁹.

Teodoret exagerează universalitatea formulei pe care o citează, dar mărturia lui e dovadă că se folosea la nivel generalizat în Siria acelor vremuri. Și, din moment ce găsim această formulă mai târziu în Constantinopol, o regiune care era inițial sub sfera de influență liturgică antiohiană, e probabil că aceeași formulă se folosea și acolo pe vremea lui Teodoret, cu toate că nu avem alte dovezi directe, în afară de mărturia lui Teodoret, până în secolul al VIII-lea.

Oare ce a scris Teodoret era valabil și pentru Ierusalim? E posibil ca și Ierusalimul să fi avut același text și apoi să-l fi modificat puțin. Dar argumentul lui Bouman, bazat pe tăcerea lui Chiril, nu este convingător. Și, după cum observă Tarby, chiar și o formă simplificată a adresării din Liturghia grecească a Sfântului Iacov, adresare care este acum evident lărgită, ar reflecta o teologie trinitară (și, aș adăuga, o hristologie) prea evoluată pentru a fi adresarea preanaforală hagiopolită de dinainte de secolul al IV-lea⁵⁰.

Dar nu Liturghia Sfântului Iacov este problema aici. Ce te derutează mai mult în încercarea de a ajunge la forma inițială a adresării din afara axei Roma – Egipt este reconstituirea propusă de Macomber a dialogului din tradiția est-siriană. Cu toate că se face deja aluzie la adresarea lui Pavel în *Hom. 17* de Narsai⁵¹ (secolul V), Macomber argumentează că adresarea caldeeană din prezent, bazată pe 2 Cor 13:13, „Harul Domnului nostru Iisus Hristos și dragostea lui Dumnezeu Tatăl și împărtășirea Sfântului Duh să fie cu voi cu toți, acum și pururea și în vecii vecilor, Amin” a înlocuit o formulă care exista înainte și care acum se găsește doar înainte de Anafora: „The oblation is offered to the God of all” („Jertfa este oferită Dumnezeului a toate” ?)⁵².

Dar aceasta nu ar fi o problemă insurmontabilă. Pentru că este foarte posibil ca tradiția caldeeană, despre care știm că își are originile în zonele în care se vorbea siriană, a suferit apoi influențe „vestice”, deoarece atât tradiția siriană, cât și cea grecească, inclusiv

⁴⁹ SC 111, 204. Privind data acestei scrisori, vezi *ibid.* 200, nota 3.

⁵⁰ A. TARBY, *La prière eucharistique de l'Eglise de Jérusalem* (Théologie historique 17, Paris 1972) 47.

⁵¹ CONNOLLY, Narsai (vezi nota 15 de mai sus) 11.

⁵² Voi discuta despre aceasta într-un articol viitor.

cea din Constantinopol de pe vremea lui Catholicos Mar Aba I (540 – 552)⁵³, aveau o tradiție a dialogului independentă, modificată mai târziu sub influență „vestică”. Astfel încât *stemma* noastră hagiopolită sau antiohiană nu este nevoie să facă loc reconstituirii lui Macomber a adresării est-siriene inițiale și putem trage concluzia, cel puțin ipotetic, că adresarea inițială preanaforală în tradițiile estice în afara celei egiptene (și, dacă Macomber are dreptate, în afara celei caldeene) a fost inițial „Pace vouă/tuturor”. Mai târziu, aceasta s-a dezvoltat, precum e cazul în scrierile sfântului Ioan Gură de Aur și, în cele din urmă, a fost înlocuită de o modificare a redactării din 2 Cor 13:13, după cum dau mărturie Teodor de Mopsuestia și Teodoret de Cir, între ca. 380 și Conciliul de la Calcedon din 451.

Având în vedere datele care coincid și conținutul teologic al formei noi, trinitare, a adresării, e greu să nu vezi în asta rezultatul final al controverselor privind divinitatea Sfântului Duh, rezolvate la Conciliul Ecumenic din Constantinopol I, în 381.

b. Origini:

Când a fost introdusă prima dată forma trinitară la euharistie? Engberding a optat pentru Ierusalim⁵⁴. Dar, din moment ce toate dovezile timpurii ne duc spre zone din nordul Siriei, aflate mai mult sau mai puțin sub influența liturgică a Antiohiei, trebuie să fim de acord cu Baumstark care afirmă că uzul liturgic în dialog își are originile în Antiohia⁵⁵.

c. Concluzii:

Rezumând, deci, aș conchide că adresarea de început din dialogul preanaforal în Răsăritul non-egiptean a evoluat după cum urmează:

1. Adresarea inițială a fost „Pace vouă/tuturor”. Nu avem dovezi directe pentru aceasta, dar este adresarea care pare să stea la baza pasului 2.

⁵³ W.F. MACOMBER, *A History of the Chaldean Mass* („O istorie a Liturghiei caldeene”), Worship 51 (1977) 108 ff; 111; ID. *A Theory on the Origins of the Syrian, Maronite and Chaldean Rites* („O teorie privind originile riturilor siriene, maronite și caldeene”), OCP 39 (1973) 233 – 42, în special 239.

⁵⁴ *Der Gruß* 142.

⁵⁵ *Comparative Liturgy* 82.

2. Deja în a doua jumătate a secolului al IV-lea această formulă devenise „Har vouă și pace” (Sfântul Ioan Gură de Aur în Constantinopol, după 397), sau „Harul Domnului nostru Iisus Hristos să fie cu voi cu toți” (Teodor de Mopsuestia, în Cilicia, ca. 388 – 392).
3. Teodor de Mopsuestia deja cunoștea adresarea trinitară completă și, când se ajunge la vremurile lui Teodoret din Cir, ca. 451, deja aceasta înlocuise forma 2 aproape în toate locurile aflate sub sfera de influență antiohiană.
4. Modificări de mai târziu ale acestei adresări trinitare – o reordonare a persoanelor astfel încât ordinea să fie Tatăl, Fiul și Duhul Sfânt și acumularea de epitete – acestea apar deja în *ApConst* VIII, 12:4, ca. 380, iar acestea influențează în special redactarea hagiopolită din Liturgia Sfântului Iacov, dar acestea nu au influențat ritul din Constantinopol, prin definiție mai conservator.

3. Răspunsul

Sfântul Ioan Gură de Aur ne spune că răspunsul antiohian este καὶ τῷ πνεύματι σου⁵⁶, în timp ce majoritatea textelor liturgice grecești ne dau această formulă ca răspuns nu la adresarea preanaforală, ci la adresarea obișnuită, εἰρήνη πᾶσι, de-a lungul întregii Liturghii. Dar Sfântul Ioan Gură de Aur vorbește aici fără atenție la detalii, după cum observă van de Pavverd⁵⁷, deoarece în omilia lui *In 2 Cor hom. 18*, 3, el citează răspunsul în forma lui obișnuită, μετά του πνεύματός σου⁵⁸. Într-adevăr, *ApConst* oferă forma prepozițională (καὶ μετά του πνεύματός σου) pentru toate adresările din euharistie (VIII, 11:8; 12:5; 13:1).

Înțelesul adresării și al răspunsului

Ce înseamnă adresarea? Mai multe persoane autorizate, în special W.C. van Unnik, au examinat această formă liturgică romano-egipteană și biblică inițială, „Domnul cu

⁵⁶ *De s. Pentecoste hom. I*, 4, PG 50, 458.

⁵⁷ *Meßliturgie* 257.

⁵⁸ PG 61, 527.

tine/voi”⁵⁹. Articolul lui van Unnik, cu toate că este lung și, într-un anumit sens, caracterizat de un aer de infailibilitate, clarifică niște lucruri și intră în miezul chestiunii, cu obișnuita lui meticulozitate metodică. Adresarea simplă *Dominus vobiscum* și răspunsul ei *et cum spiritu tuo* dau naștere la patru întrebări de bază :

1. Cine este Domnul ? Dumnezeu Tatăl sau Fiul ?
2. Ce înseamnă exact ca Domnul sau pacea să fie cu cineva ?
3. Care este modul verbului subînțeles, indicativ sau conjunctiv ? Cel care face adresarea afirmă că Domnul *este*, de fapt, cu noi ? Sau spune „*Marana-tha*”, chemându-L să se pogoare asupra noastră : „Domnul *să fie* cu voi” ?
4. Ce înseamnă răspunsul *et cum spiritu tuo* ?

Întrebările pot părea banale până când încerci să oferi un răspuns, iar aici nu avem o excepție. Haideți să le abordăm una câte una.

1. Cine este „Domnul”?

În textele LXX este clar că Κύριος, deseori fără articol, este Iahve, Dumnezeu. Într-adevăr, textele Vechiului Testament folosesc „Domnul”, „Dumnezeu”, sau cei doi termeni combinați, în expresii care denotă că El este „cu” cineva⁶⁰. În Noul Testament, „Domnul” folosit fără alte specificații și cu sau fără articol se referă de obicei la Iisus, precum în Gal 1:20, I Cor 4:4-5, Rom 1:4 și în toate textele timpurii care comentează Noul Testament⁶¹. Dar în alte locuri „Domnul” se poate referi clar la Dumnezeu fără a însemna „Fiul”, precum în Col 3:22, 2 Cor 8:21. Și, cu cel puțin o ocazie, adresarea de la Bunavestire din Luca 1:28,

⁵⁹ *Dominus vobiscum*. Îi sunt îndatorat lui H. Quecke, S.J., care m-a informat despre existența acestui studiu. Vezi și EAGER, *The Lord is with you*; BOTTE, *Dominus vobiscum*; E. LOHMEYER, *Probleme paulinischer Theologie, I. Briefliche Grußüberschriften, Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft* 26 (1927) 158 – 173; K. FRÖR, *Salutationen, Benediktionen, Amen* in K.F. MÜLLER, W. BLAKENBURG (ed.), *Leiturgia. Handbuch des evangelischen Gottesdienstes* vol 2 (Kassel 1955) 570 – 96.

⁶⁰ Vezi VAN UNNIK, *Dominus vobiscum* 370, precum și textele citate 368 – 370.

⁶¹ Numeroase alte referințe găsiți în W. BAUER, W.F. ARNDT, F.W. GINGRICH, F.W. DANKER, *A Greek – English Lexicon of the New Testament and other Early Christian Literature* („Un lexicon greco-englez al Noului Testament și al altor scrieri din creștinismul timpuriu”) (Chicago și Londra 1979) 459 – 60.

trebuie în mod obligatoriu să se refere la altă persoană a Sfintei Treimi în afară de Fiul. Însă, în saluturile sfântului Pavel, Κύριος se referă în mod clar la Iisus (Gal 6:18/Fil 4:23, Filim 25, 2 Tim 4:22, 2 Tes 3:16). Cu siguranță că la Hristos se gândesc toți creștinii când aud *Dominus vobiscum* (sau echivalentul ei) în timpul slujbelor. Dar ne putem mulțumi cu aceasta ? Răspunsul îl găsim analizând următoarea întrebare, cea mai importantă.

Ce înseamnă ca Domnul sau pacea „să fie” cu cineva?

a. „Domnul să fie cu voi”:

Înainte de Înălțare, Iisus, anunțând că „Datu-Mi-s-a toată puterea, în cer și pe pământ” (Mt 28:18), îi trimite pe apostoli să evanghelizeze și să boteze toate popoarele și încheie „iată *Eu cu voi sunt* (ἐγὼ μεθ’ ὑμῶν εἰμι) în toate zilele, până la sfârșitul veacului” (Mt 28:20), o promisiune verificată nu cu mult timp după aceea, în Fapte 18:9-10: „Și Domnul a zis lui Pavel, noaptea în vedenie: Nu te teme, ci vorbește și nu tăcea, pentru că Eu sunt cu tine și nimeni nu va pune mâna pe tine, ca să-ți facă rău.”

Luând acest text al apostolului Matei drept punct de plecare, comentatorii specifică faptul că acest „a fi cu voi” al lui Iisus înseamnă mai mult decât prezența Lui continuă printre noi, prezență pentru care creștinii au dat mereu mărturie⁶². Paralele găsim în texte ale Vechiului Testament în care Dumnezeu promite să fie cu poporul Său (Gen 28:15, Jud 6:12-13). Legat de asta, Eager relaționează contextul apostolic al promisiunii din textul lui Matei cu pasaje analoage din Vechiul Testament, în care Iahve trimite profeți care să vorbească în numele Său (cum am văzut și în Fapte 18: 9-10, citat mai sus). Iar când cei trimiși protestează, invocând slăbiciunile lor, Dumnezeu le răspunde : „Eu voi fi cu tine” (Ex 3:10-12, 4:10-12, Ios 1:9, Ier 1:6-8, Is 4:10, 43:5). Dumnezeu este, de asemenea, cu poporul său în bătăliile acestuia (Dt 20:1, Jud 6: 15-16) – și, când El nu a fost cu poporul, acesta a pierdut (Num 14:41-45)⁶³.

Van Unnik propune o gamă impunătoare de texte din Vechiul Testament și din iudaismul elenic pentru a arăta că faptul că Domnul „este” cu cineva nu înseamnă doar

⁶² VAN UNNIK, *Dominus vobiscum* 365ff, EAGER, *The Lord is with you* 48ff.

⁶³ EAGER, *The Lord is with you* 48-50.

„prezență statică” (când este vreodată prezența lui Dumnezeu statică?), ci o „putere dinamică” care este deseori perceptibilă altora (2 Cron 15:19)⁶⁴. Însă, în mod interesant, această con-locuire a lui Dumnezeu nu apare în conexiune cu Chivotul sau cu Templul și nici în contexte liturgice⁶⁵. Într-adevăr, cel despre care se spune că Dumnezeu este cu el nu este colectivitatea ci o anumită persoană, una special dăruită cu Duhul Său.

În textele Noului Testament găsim și pasaje în care se spune că Dumnezeu este cu Iisus (Ioan 3:2, Fapte 10:8), în special în contextele în care ni se spune că Duhul S-a pogorât asupra Lui și a rămas cu El (Ioan 1:32, Luca 4:18)⁶⁶, ceva ce se întâmplă și cu apostolii (Fapte 1:8, 2:4; Ioan 7:38-39, 14:16-17, 26, 16:7ff, 20:21-22)⁶⁷. Precum în Vechiul Testament, această prezență îți permite să vorbești în numele lui Dumnezeu (Fapte 1:8, 2:4, 18:9-10; Ioan 20:21-23). Așadar, Eager trage concluzia : „prezența lui Dumnezeu și ajutorul Lui subînțeles în expresia „Domnul este cu tine” sunt realizate prin puterea Duhului Sfânt”⁶⁸.

În orice caz, Samuel Terrien a argumentat, în mod plauzibil, că prezența dinamică a lui Dumnezeu este tema principală din Vechiul Testament⁶⁹. Este, de asemenea, fără îndoială că o temă majoră din Noul Testament este prezența dinamică perpetuă a lui Iisus printre noi, prin sălășluirea și lucrarea Duhului. Așadar, „a fi Dumnezeu cu noi” înseamnă pentru creștini „Realitatea prezentă a Duhului Sfânt în Biserică” și, în contextul adresărilor pe care le studiem aici, reprezintă activitatea dinamică a Duhului lui Dumnezeu dat unor persoane anume alese sau poporului lui Dumnezeu pentru a le permite să lucreze cele voite de Dumnezeu⁷⁰.

b. „Pacea să fie cu voi”:

Adresarea „Domnul cu voi” înseamnă același lucru ca „Pacea (harul) Domnului cu voi (cu duhul tău)”? Van Unnik afirmă, cu încrederea care îi este specifică, că adresări

⁶⁴ *Dominus vobiscum* 367ff.

⁶⁵ *Ibid.* 374.

⁶⁶ EAGER, *The Lord is with you* 50-53.

⁶⁷ *Ibid.* și ASHWORTH, *Et cum spiritu tuo* 125.

⁶⁸ EAGER, *The Lord is with you* 53.

⁶⁹ *The Elusive Presence. Toward a New Biblical Theology* („Prezența eluzivă. Spre o nouă teologie biblică”) (Religious Perspectives 26, New York 1978).

⁷⁰ VAN UNNIK, *Dominus vobiscum* 380.

precum „Pacea (sau harul) Domnului cu voi”, care se referă la a primi un *dar* de la Domnul preaslăvit, nu înseamnă același lucru ca „Domnul cu voi”⁷¹. Și el sugerează că astfel de formule liturgice sunt dezvoltări mai târzii care dau mărturie pentru o schimbare în conceperea Liturghiei⁷².

Dar eu nu sunt sigur că o astfel de teorie poate să fie susținută cu succes. Chiar trebuie să credem că sfântul Pavel însuși a vrut să spună ceva mai puțin decât că Domnul este cu noi când a folosit în epistolele sale acele adresări aparent interschimbabile, cu forma „Domnul să fie cu voi”, ca în Gal 6:18 sau la sfârșitul celor două Epistole către Corinteni? Ce este „împărtășirea Duhului Sfânt” dacă nu participarea noastră la exact ceea ce van Unnik argumentează a fi adevăratul înțeles al *Dominus vobiscum*? Mai mult, în Noul Testament, harul și pacea lui Hristos sunt practic sinonime cu mântuirea (Fapte 10:36, 14:3, 20:24, 32; Rom 10:15; Efes 2:17, 6:15; Col 3:15; Fil 4:7)⁷³.

2. Ce este „Cuvântul” ?

Comentatorii Bibliei și specialiștii în Liturgică au dezbătut de asemenea și dacă adresarea este o salutare la modul conjunctiv sau este o proclamație, dacă este o dorință („Domnul să fie cu voi” sau o afirmație („Domnul este cu voi”). Pentru unii erudiți ai Bibliei, din moment ce Duhul s-a dat deja (Fapte 2; Rom 8; 1 Cor 2:12, 12:13; 2 Cor 1:22; Gal 3:2-5, 4:6; etc.), adresarea biblică nu este o dorință, ci o afirmație : „Că unde sunt doi sau trei, adunați în numele Meu, acolo sunt și Eu în mijlocul lor)”⁷⁴. Această viziune este sprijinită și de Judecători 6:12 și de Luca 1:28, unde, chiar și în contextul unei adresări, se afirmă prezența : „Domnul este cu tine”.

Pe de altă parte, după cum în mod just observă Botte⁷⁵, adresarea din Rut 2:4 este o dorință, „Domnul să fie cu voi”, iar contextul dialogului preanaforal în forma lui cea mai veche, în *ApTrad* 4, este de asemenea unul formulat în ceea ce în română corespunde modului conjunctiv: „*Gratias agamus, Domino*”. Faptul că acest mod conjunctiv a fost cel

⁷¹ *Ibid.* 365.

⁷² *Ibid.* 391, nota 90.

⁷³ Cf. BAUER, *Lexicon* (nota 59 de mai sus) 227, 878.

⁷⁴ Cf. studiilor lui VAN UNNIK, EAGER, ASHWORTH, deja citate.

⁷⁵ *Dominus vobiscum* 33-4.

puțin înțelegerea de mai târziu a textului liturgic legat de adresare este ceva ce putem concluziona din faptul că până la urmă au fost introduse unele expresii care cer modul conjunctiv (în greacă εἴη, ἔσται, ἔστω) în formulele liturgice.

Desigur, aceasta nu contrazice ceea ce pare să fi fost sensul biblic cel mai frecvent, adică cel în care avem o afirmație. Pentru că Duhul, deși a fost dat, poate fi pierdut de către cei care refuză să trăiască în Duh, după cum vedem în mod clar în Rom 8 sau Gal 3:3. Putem, de asemenea, argumenta că astfel de expresii volitive au un sens eshatologic, precum în Apoc 22:20 sau în 1 Cor 16:22 „Vino, Doamne (*marana-tha*) ! Harul Domnului Iisus Hristos, cu voi cu toți!”. Textul în sine, trebuie să admitem, nu ne oferă o bază pentru această interpretare, dar noi creștinii credem că Iisus este întotdeauna cu noi în timp ce noi așteptăm A Doua Venire a Lui, așa că nu putem exclude această antinomie.

În orice caz, trebuie să fim de acord cu Botte că textul biblic este una, adaptarea lui liturgică este alta, astfel încât în textul liturgic putem avea o adresare la modul conjunctiv: „Domnul să fie cu voi”.

3. *Et cum spiritu tuo*

Ultimul punct se referă la înțelesul răspunsului. În prezent, se consideră că este doar un semitism care are sensul de „Și de asemenea cu tine”. Dar nu avem nicio bază filologică pentru a susține această interpretare greșită. În textele semitice cuvântul este „suflet” (nēpheš, în siriană nāphšo = ψυχή), nu „duh” (rūah, în siriană ruhō = πνεῦμα). Există un acord în această privință între comentatorii biblici și liturgici care sunt de încredere⁷⁶. Mai mult, semiții înșiși, despre care te aștepti să recunoască un semitism când îl întâlnesc, nu îl consideră a fi așa ceva⁷⁷. Liturgia lui Addai și Mari, cea mai veche și cea mai semită dintre Liturgiile semite, cuprinde răspunsul: „Cu tine și cu duhul tău”⁷⁸. Ar fi o tautologie ridicolă dacă amândoi termenii ar însemna același lucru. Așadar, ceea ce avem aici nu este un

⁷⁶ VAN UNNIK, *Dominus vobiscum* 364; BOTTE, *Dominus vobiscum* 34 – 37; ASHWORTH, *Et cum spiritu tuo* 124ff; P.M. GY, *Les traductions françaises du missel, compte rendu du travail*, LMD 83 (1965) 163.

⁷⁷ BOTTE *Dominus vobiscum* 37; ASHWORTH, *Et cum spiritu tuo* 126.

⁷⁸ BRIGHTMAN 260, 275, 296.

semitism, ci un „pavelism” care a devenit, după cum spune Botte, o interpretare creștină (a creștinilor non-semiți) a textului inițial⁷⁹.

Atunci, ce înseamnă „Și cu duhul tău”? Pavel nu definește „duhul”, dar îl pune în opoziție cu litera (Rom 2:29, 7:6; 2 Cor 3:6,8), cu carnea (Gal 3:3, 6:8; Rom:8:4-6, 9, 13; 2 Cor 7:1; Col 2:5), cu trupul (Rom 8:10-11; 1 Cor 5:3-5, 7:34), cu înțelepciunea lumească (1 Cor 2:13). Așadar, este greu să negăm o nuanță pavelească specială pentru „Și cu duhul tău”, care este o referire nu doar la tine însuși, ci la sinele tău îmbunătățit, creștin, plin de Duh. Pentru van Unnik, cel căruia ne adresăm așa este dăruit cu Duhul lui Dumnezeu în sensul în care sfântul Pavel vorbește despre duhul său în 1 Cor 5:5, sau despre al nostru în 1 Tes 5:23, când e vorba despre trihotomia „duh-suflet-trup”⁸⁰.

„Duhul” este cuvântul preferat al sfântului Pavel când vine vorba de viața interioară „spirituală” a credinciosului creștin (Rom 1:9, 8:9ff; 1 Cor 2:13)⁸¹. Însă duhul poate să însemne și sinele cuiva (Rom 8:10, 16; 2 Cor 7:1; Col 2:5). Chiar și în acest din urmă sens, totuși, acest termen pare să poarte o intensitate care cu greu poate fi surprinsă prin expresia „Și, de asemenea, cu tine”. Pentru că a avea Duhul lui Dumnezeu este ceea ce îl diferențiază pe creștin de restul lumii, așa că nu putem ignora un ecou al acestui fapt când se dă răspunsul în timpul slujbei; am putea parafraza spunând „El este și cu duhul tău plin de Dumnezeu”. Iisus este „Emmanuel / μεθ’ ὑμῶν ὁ Θεός” (Mt 1:23), iar adresarea și răspunsul din timpul slujbei nu sunt o dorință ca El să fie ceea ce deja este, ci o afirmare a credinței noastre în realitatea acestui lucru.

În orice caz, așa au înțeles Sfinții Părinți „Și cu duhul tău”⁸². Sfântul Ioan Gură de Aur, în *In 2 Tim 4, hom. 10* 3, comentând versetul 2 Tim 4:22 : „Domnul Iisus Hristos să fie cu duhul tău”, spune :

„Domnul Iisus Hristos să fie cu duhul tău”. Nimic nu este mai bun decât această rugăciune... Iar el nu spune : „Domnul să fie cu tine”, ci „cu duhul tău”. Așadar, ajutorul este dublu, harul Duhului precum și Dumnezeu ajutând acest har”⁸³.

⁷⁹ BOTTE, *Dominus vobiscum* 34ff.

⁸⁰ VAN UNNIK, *Dominus vobiscum* 381.

⁸¹ BAUER, *Lexicon* 675.

⁸² VAN DE PAVERD, *Meßliturgie* 86ff; ASHWORTH, *Et cum spiritu tuo* 126ff; J. LECUYER, „*Et avec ton esprit*”. *Le sens de cette formule chez les pères de l'école d'Antioche*, în *Mens concordet voci*. Pour Mgr. A.G. Martimort (Paris 1983) 447 – 51.

Iar în *De sancta Pentecoste hom. 1, 4*, predicată, se pare, în prezența episcopului Flavian al Antiohiei, după ce explică faptul că, dacă nu ar fi Duhul Sfânt, nu ar fi nici păstori ai Bisericii sau învățători, deoarece aceștia au devenit ce sunt doar cu ajutorul Duhului, sfântul Ioan Gură de Aur continuă:

„Dacă Duhul Sfânt nu ar fi în acest părinte sau învățător, [episcopul Flavian] când v-a dat pace tuturor cu puțin timp înainte să se urce în acest **altar** sfânt, nu i-ați fi răspuns toți împreună „Și cu duhul tău”. De aceea voi folosiți această expresie nu doar când se urcă la **altar**, nu doar când vă predică, nu doar când se roagă pentru voi, ci când stă în fața altarului sfânt, când urmează să aibă loc jertfa preaminunată. Cei inițiați dintre voi știu clar asta. Nu vă împărtășiți din daruri până când el nu se roagă să vină harul Domnului peste voi și până când voi nu răspundeți „Și cu duhul tău”, amintindu-vă cu acest răspuns că cel care se află în fața voastră nu face nimic prin propria lui putere, iar Sfintele Daruri nu sunt lucrarea naturii umane, ci harul Duhului este prezent și plutește deasupra tuturor lucrurilor care au pregătit acea jertfă mistică”⁸⁴

Teodor de Mopsuestia, *Hom. 15, 37*, o spune și mai clar:

„Dar nu la suflet se referă ei când spun „Și cu duhul tău”, ci la harul Duhului Sfânt prin care, sunt convinși cei încredințați păstoririi episcopului, acesta a ajuns să aibă acces la hirotonire”⁸⁵

O posibilă origine liturgică?

Oare aceste adresări, găsite deja în Noul Testament, și-au avut originea într-un context liturgic? Van Unnik neagă această posibilitate, considerând că nu are nicio bază în textul Noului Testament⁸⁶, dar o privire mai atentă la 1 Cor 16:20-24, realizată de J.A.T

⁸³ PG 62, 659.

⁸⁴ PG 50, 458-9; cf. și *In ep. 1 ad Cor. hom. 36, 4*, PG 61, 312.

⁸⁵ Cf. *Hom. 15, 38*.

⁸⁶ *Dominus vobiscum* 364.

Robinson, ne arată că judecata lui van Unnik a fost poate puțin hazardată⁸⁷. Textul este precum urmează:

1. Vă îmbrățișează frații toți.
2. Îmbrățișați-vă unii pe alții cu sărutare sfântă.
3. Salutarea cu mâna mea, Pavel.
4. Cel ce nu iubește (φιλεῖ) pe Domnul să fie (ἦτω) anatema!
5. *Marana-tha* !
6. Harul Domnului Iisus Hristos cu voi.
7. Dragostea mea cu voi toți, în Hristos Iisus !
8. Amin.

După cum observă Robinson, punctele 4 și 5 „par să fie o întrerupere în ceea ce, altfel, este o încheiere tipică pentru sfântul Pavel”⁸⁸. Mai mult, acest verset (22) conține trei cuvinte care altfel nu se regăsesc în scrierile lui Pavel : 1) φιλεῖ (folosește de regulă ἀγαπᾶν); 2) ἦτω (folosește de regulă ἔστω, folosit de două ori în fraza cu „anathema sit” din Gal 1:8-9); 3) *marana-tha*, un *hapax legomenon* (un cuvânt care apare o singură dată într-un text) în Noul Testament, cu toate că apare tradus în greacă în Apoc 22:30.

Marana-tha este o formulă liturgică din vechea Biserică vorbitoare de aramaică, care a supraviețuit în limba greacă. O găsim în *Didahia* 11:6-7 ca parte a unui dialog liturgic asemănător cu cel din 1 Cor. Vă ofer textul așa cum Lietzmann și Robinson l-au aranjat, cu adăugirile lui Robinson în paranteze⁸⁹ :

(V). „Să vină harul și această lume să treacă”.

(R) „Osana Dumnezeului lui David !”.

(Diacon?) „Dacă cineva este sfânt, să se apropie; dacă nu este, să se căiască”.

(V) Maranatha.

⁸⁷ J.A.T. Robinson, *Traces of a Liturgical Sequence in 1 Cor 16:20-24* („Urme ale unei secvențe liturgice în 1 Cor 16:20-24”), JTS 4 (1953) 38 - 41.

⁸⁸ *Ibid.* 38.

⁸⁹ *Ibid.* 39; H. LIETZMANN, *Mass and Lord's Supper* (Liturghia și Cina Domnului), cu introd. și cercetare aprofundată de R.D. RICHARDSON (Londra 1979) 192 - 3 (dar cf. 391 - 3).

(R) Amin.

Acest dialog are loc la sfârșitul, nu la începutul rugăciunilor euharistice din *Didahia* 9-10. Robinson interpretează aceasta ca fiind sfârșitul agapei și începutul împărtășirii propriu-zise (deși la fel de bine poate fi invitarea la împărtășire) și sugerează că secvența din textul sfântului Pavel este la fel de liturgică:

„El vizualizează contextul în care cuvintele lui de încheiere vor ajunge la ascultătorii săi. Epistola lui a fost citită în *ecclesia*, în comunitatea creștină adunată pentru a se ruga împreună în cadrul Sfintei Liturghii. Pe măsură ce sinaxa ajunge la sfârșit, se dau dispoziții pentru Euharistie. Salutări mutuale și sărutul păcii sunt schimbate între credincioși – și, în scris, Pavel adaugă și el acestea, tot așa precum, mai devreme în epistola lui, s-a descris pe sine în adunarea corinteană într-un mod foarte însuflețit. Apoi, el citează invitația familiară, cu avertizarea pentru toți cei care „nu Îl iubesc pe Domnul Iisus”. După aceasta urmează vechiul cuvânt aramaic de veghe, rugăciunea prin care poate de la început Euharistia creștină și-a căpătat nota specifică: *maranatha!* (cf. 1 Cor 11:26). Și, în cele din urmă, adresarea de încheiere a lui Pavel este un ecou al cuvintelor cu care cel care oficiază slujba începe: „Harul Domnului Iisus Hristos să fie cu voi”, la care Pavel, cum ar veni, adaugă din nou propriul său răspuns: „Dragostea mea să fie cu voi toți în Hristos Iisus. [Amin]”⁹⁰

Așadar, pentru Robinson, epistola lui Pavel ar fi precum predica apostolică înainte de cina euharistică, iar acest dialog ar reprezenta o secvență liturgică a comunității creștine corintene – cea mai veche pe care o avem⁹¹.

*Traducere din engleză de ANDREI ROGOZ,
pentru www.teologie.net ©*

⁹⁰ ROBINSON, *Traces* 39 – 40.

⁹¹ *Ibid.* 40 – 41.

LISTĂ DE ABREVIERI FOLOSITE ÎN ARTICOL:

- ApConst = The Apostolic Constitutions („Constituțiile Apostolice”) (FUNK)
- ApTrad = HIPPOLYTUS, Apostolic Tradition („Tradiția Apostolică”) (BOTTE)
- ASHWORTH, Et cum spiritu tuo = H. ASHWORTH, Et cum spiritu tuo, The Clergy Review 51 (1966) 122 – 130
- BAS = The Byzantine Liturgy of St. Basil („Sfânta Liturghie a lui Vasile cel Mare”)
- BAUMSTARK, Comparative Liturgy = A. BAUMSTARK, Comparative Liturgy (Westminster Md. 1958)
- CABASILAS = NICOLAUS CABASILAS, Explication de la Divine Liturgie, ed. R. BORNERT, J. GOUILLARD, P. PERICHON, trad. S. SALAVILLE (SC 4bis, Paris 1967)
- BOTTE = B. BOTTE, La Tradition apostolique de s. Hippolyte. Essai de reconstitution (LQF 39, Münster 1963)
- BOTTE, Dominus vobiscum = ID. Dominus vobiscum, Bible et vie chrétienne 62 (1965) 33 – 38
- BOUMAN, Variants = C.A. BOUMAN, Variants in the Introduction to the Eucharistic Prayer („Variante ale introducerii la rugăciunea euharistică”), VC 4 (1950) 94 – 115
- CHR = The Byzantine Liturgy of St. John Chrysostom („Sfânta Liturghie a lui Ioan Gură de Aur”)
- ENGBERDING, Der Gruß = H. ENGBERDING, Der Gruß des Priesters zu Beginn der εὐχαριστία in östlichen Liturgien, Jahrbuch für Liturgiewissenschaft 9 (1929) 138 – 143. (despre adresarea preotului la începutul Euharistiei în Sfânta Liturghie răsăriteană)
- EAGER, The Lord is with you = B. EAGER, The Lord is with you („Domnul este cu voi”), Scripture 12 (1960) 48 – 54
- ENGDAHL = R. ENGDAHL, Beiträge zur Kenntnis der byzantinischen Liturgie (Berlin 1908)
- JACOB, Otrante = A. JACOB, La traduction de la Liturgie de S. Basile par Nicolas d'Otrante, Bulletin de l'Institut historique belge de Rome, fasc. 38 (1967) 49 – 107
- JACOB, Toscan = ID. La traduction de la Liturgie de S. Jean Chrysostome par Léon Toscan. Edition critique, OCP 32 (1966) 111 – 162
- JACOB, Vers. géorg. = ID. Une version géorgienne inédite de la Liturgie de S. Jean Chrysostome, Mu 77 (1964) 65 – 119

JAS = The Liturgy of St. James = „Liturghia Sfântului Iacov”

KS = N.F. KRASNOSEL'CEV, Svedenija o nekotorych liturgičeskich rukopisjach Vatikanskoj Biblioteki (Kazan 1885)

MK = The Alexandrian Greek Liturgy of St. Mark = „Liturghia grecească alexandrină a Sfântului Marcu”

ORLOV = M.I. ORLOV, Liturgia sv. Vasilija Velikago (St. Petersburg 1909)

PASSARELLI = G. PASSARELLI, L'eucologio Cryptense Ἰβ VII (sec. X) (Analekta Vlatadon 36, Tesalonic 1982)

TestDom = I.E. RAHMANI, Testamentum domini nostri Jesu Christi (Mainz 1899)

TREMPELAS = P. TREMPELAS, Αἱ τρεῖς Λειτουργαὶ κατὰ τοὺς ἐν Ἀθήναις κώδικας (Texte und Forschungen der byzantinisch – neugriechischen Philologie 15, Atena 1935)

VAN DE PAVERD, Meßliturgie = F. VAN DE PAVERD, Zur Geschichte der Meßliturgie in Antiocheia und Konstantinopel gegen Ende des 4. Jahrhunderts. Analyse der Quellen bei Johannes Chrysostomos (OCA 187, Roma 1970)

VAN UNNIK, Dominus vobiscum = W.C. VAN UNNIK, Dominus vobiscum : the Background of a Liturgical Formula, în ID. Sparsa Collecta. The Collected Essays of W.C. van Unnik, partea a III-a (Suplimente la Novum Testamentum vol. 31, Leiden 1983) 362 – 391.